

3. Метою духовного розвитку особистості є досягнення гармонії між власним життям і навколишнім світом. Процес духовного розвитку особистості майбутнього педагога, формування його духовних цінностей повинен базуватися на врахуванні психолого-педагогічних аспектів.

1. Амонашвили Ш. А. Вера в ребенка рождает гениев / Ш. А. Амонашвили // Мир психологии. – 1996. – № 2. – С. 103.
2. Бабій Н. Б. Психологічні основи виховання патріотизму в духовному розвитку особистості // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К., 2011. – Т. 13, ч. 4. – С. 34–40.
3. Бердяев Н. А. Философия свободного духа / Бердяев Н. А. – М. : Республика, 1994. – 480 с.
4. Бех І. Д. Особистість у просторі духовного розвитку : навч. посіб. / І. Д. Бех. – К. : Академвидав, 2012. – 256 с.
5. Боришевський М. Дорога до себе: Від основ суб'єктності до вершин духовності : [монографія] / Мирослав Боришевський. – К. : Академвидав, 2010. – 416 с. – (Серія «Монограф»).
6. Духовный кризис: когда преобразование личности становится кризисом / [под ред. Станислава и Кристины Гроф] ; [пер. с англ. А. С. Ригина]. – М. : Класс, Изд-во Трансперсонального ин-та, 2000. – 288 с.
7. Колісник О. П. Психологія духовного саморозвитку особистості : монографія / О. П. Колісник. – Луцьк : Вежа, 2007. – 388 с.
8. Огієнко І. Батьки і рідна мова / І. Огієнко. – К. : Либідь, 1993. – 90 с.
9. Помиткін Е. О. Психологія духовного розвитку особистості : [монографія] / Е. О. Помиткін. – К. : Наш час, 2005. – 280 с.
10. Савчин М. В. Духовний потенціал людини : [монографія] / М. В. Савчин. – Вид. 2-ге, переробл., допов. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2010. – 508 с.
11. Франк С. Л. Духовные основы общества / Франк С. Л. – М. : Республика, 1992. – 511 с.
12. Цибенко Л. Б. Духовний світ особистості в умовах транзитивності суспільства // Гілея : науковий вісник : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2012. – Вип. 66 (№ 11). – С. 355–361.
13. Шевченко Г. П. Духовність особистості в контексті космічного феномена людини / Шевченко Г. П. // Вісник ЛДПУ ім. Т. Шевченка : Педагогічні науки. – 2000. – № 8 (28). – С. 3–7.
14. Юзвак Ж. Духовний розвиток особистості: проблеми, гіпотези, теоретична модель. Духовність і художньо-естетична культура / Ж. Юзвак – К. : Науково-дослідний ін-т «Проблеми людини», 1999. – Т. 14. – С. 123–129.

УДК 159.922.8:159.938.363.2

Ірина Опанасюк

ГЕНДЕРНА СПЕЦИФІКА РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ В СТАРШОКЛАСНИКІВ

У статті здійснено спробу розкрити сутність поняття «гендер» і його конструктив: маскуліності, фемінності й андрогінності, вибір яких зумовлює диференціацію гендерної поведінки. Наголошується, що емоційний інтелект (EQ) є вагомим складовим у формуванні гендерних взаємин, які визначають психологічний портрет чоловіка і жінки.

Проведено діагностику розвитку EQ у форматі гендерної специфіки та проаналізовано кореляційні взаємозв'язки між складовими методик діагностики розвитку EQ в старшокласників.

Ключові слова: емоційний інтелект, гендер, гендерна роль, гендерна ідентичність, гендерна диференціація, маскуліність, фемініність, андрогінність, старший шкільний вік.

The article attempts to reveal the essence of the concept of «gender» and its constructs: masculinity, femininity and androgyny, the choice of which determines the differentiation of gender behavior. It is noted that emotional intelligence (EQ) is an important component in the formation of gender relations that define the psychological profile of men and women.

The diagnosis EQ development in the format of gender and analyzed correlations between components of diagnostic methods EQ development in high school students.

Keywords: emotional intelligence, gender, gender role, gender identity, gender differentiation, masculinity, femininity, androgyny, senior school age.

Актуальність проблеми. В умовах соціально-культурних, економічних і політичних трансформацій, що мають місце в сучасному суспільстві, зростає вагомість вивчення специфіки взаємин представників чоловічої та жіночої статей, як передумов становлення гендерних особливостей індивіда. Гендерне виховання за своєю суттю звернене до внутрішнього світу особистості, покликане сприяти розвитку її цілісності та інтегрованості, формуванню гендерних взаємовідносин та становленню чоловічо-жіночої індивідуальностей.

Аналіз досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання проблеми. Концептуальні засади дослідження проблеми формування гендерних особливостей особистості в старшому шкільному віці знайшли відображення в працях зарубіжних (В.В.Абраменкова, С.Бем, Г.Гейманс, К.До та А.Іглі, Е.Маккобі та Дж.Мейрсик, Дж.Спенс, Р.Столлер, К.Уест, З.Фройд, К.Хорні) і вітчизняних учених (Т.В.Бендас, Л.С.Виготський, Т.В.Говорун, Є.П.Ільїн, О.М.Кікінеджи, І.С.Кльоцина, І.С.Кон, В.П.Кравець, С.В.Петрушин та ін.). Разом із тим проблема впливу гендерних особливостей на розвиток емоційного інтелекту в психолого-педагогічній науці вивчена недостатньо. Звідси ігнорування в навчально-виховному процесі зазначеної проблематики призводить до емоційних і поведінкових порушень особистості.

Мета дослідження – виявити вплив гендерної специфіки на розвиток емоційного інтелекту в старшокласників. Відповідно до зазначеної мети поставлено такі завдання: 1) діагностувати розвиток емоційного інтелекту старшокласників у форматі гендерної специфіки; 2) з'ясувати кореляційні взаємозв'язки між складовими методик діагностики розвитку EQ в старшокласників.

Гендер – соціальна конструкція, яку використовують для характеристики статевих особливостей поведінки й побудови соціальних стратегій [7, с.80]. Т.В.Говорун і О.М.Кікінеджи поняття «гендер» визначають як соціально-психологічну характеристику, набуту в процесі соціалізації, яка формує людину як чоловіка чи жінку й значною мірою визначається особливостями культури, виховання, соціальними очікуваннями [4, с.18]. Феномен гендера охоплює проблеми статусу, самопочуття, самореалізації чоловіків і жінок у конкретному суспільстві, соціально-психологічних відмінностей статей, їхньої взаємодії в різних сферах людського буття. Гендерні ролі є виявом гендерної ідентичності особистості, яка, у свою чергу, полягає в переживанні відповідності гендерним ролям, тобто сукупностям суспільних норм і стереотипів поведінки, характер-

них для представників певної статі (або таким, що приписуються представникам певної статі суспільно-історичною чи соціокультурною ситуацією) [4, с.77].

Гендерна специфіка визначається як процес, у якому біологічні відмінності між чоловіком і жінкою наділяються соціальним значенням і вживаються як засоби соціальної класифікації [5, с.77].

Сучасні дослідження свідчать, що однозначне акцентування на маскулінності або фемінності (нормативні уявлення про соматичні, психічні й поведінкові властивості, характерні для чоловіків і жінок) у моделях поведінки обмежує емоційний та інтелектуальний розвиток чоловіків і жінок. Обидві статі рівною мірою здатні бути й честолюбними, і відданими, і самостійними, і ніжними, і рішучими, і чуйними, що є ознакою андрогінності [1, с.112-113] і детермінується як «поєднання в індивіді маскулінних і фемінних рис. Андрогінна особистість вбирає в себе все найкраще з обох статей, має багатий набір статево-рольової поведінки й гнучко використовує його, залежно від соціальних ситуацій, що динамічно змінюються» [2, с.127]. Андрогінність стирає зумовлені соціокультурними очікуваннями відмінності «чоловічого» і «жіночого», є умовою універсалізації статевої ролі [3, с.76].

Старший шкільний вік, що є сенситивним для формування емоційного інтелекту, характеризується усвідомленим переосмисленням взаємин з оточуючими, активною спрямованістю в майбутнє в статусі чоловіка чи жінки, високим рівнем самосвідомості та потребою в самопізнанні [6, с.114].

Виходячи із завдань нашого дослідження, ми обрали вибірку із 420 учнів шкіл Івано-Франківської обл., з яких дві міські школи: Брошнів-Осадська ЗОШ І–ІІІ ст. – 150 учнів; Рожнятівська ЗОШ І–ІІІ ст. – 120 учнів та дві сільські школи: Нижньострутинська ЗОШ І–ІІІ ст. – 67 учнів; Тисівська ЗОШ І–ІІІ ст. – 83 учнів. Вік респондентів склав 15–17 років.

У процесі дослідження ми використовували емпіричні методи (авторські анкети), а також тестові методики (діагностика емоційних бар'єрів у міжособистісному спілкуванні (В.В.Бойко); діагностику емоційного інтелекту (Н.Холл); діагностику емоційної спрямованості особистості (Б.І.Додонов); опитувальник емоційного інтелекту «ЕмІн» (Д.В.Люсін)). Для перевірки статистичної значущості різниці між хлопцями та дівчатами був використаний показник Фішера.

Згідно з авторською анкетною, дослідженню підлягали постановка питань, що включала в себе: розуміння поняття «емоційний інтелект», зв'язок між емоціями та інтелектом, вплив позитивних і негативних емоцій на діяльність і поведінку людини, вплив емоцій на пізнавальні психічні процеси, досягнення успіху в житті та навчанні, превалювання емоцій у закоханих, шляхи виходу із конфліктної ситуації, відчуття настрою людини тощо.

Так, у відповіді на питання «Що ви вкладаєте в зміст поняття емоційний інтелект?» було виявлено статистичну різницю у відповідях між групою хлопців (23%) і групою дівчат (16%) при $f_{em} > f_{кр}$, $p = 0,05$, яка вміщала в собі розуміння емоційного інтелекту як здібності управляти емоціями. Це свідчить про те, що для хлопців уміння управляти своїми емоціями є більш вагомим складовою поведінки особистості, ніж для дівчат. Відтак найвищі відсотки отримало розуміння EQ як здібності особистості сприймати, виражати й оцінювати емоції

(32% чоловіків і 38% жінок), а також як здібності особистості сприймати, виражати, оцінювати емоції, спроможність розуміти емоції, регулювати та управляти ними (27% чоловіків і 31% жінок). У цілому, дівчата й хлопці виявляють значущість емоцій та їх вагомість для міжособистісної взаємодії.

Щодо питання «Які компоненти входять у структуру емоційного інтелекту?» (див. рис. 1) було виявлено статистичну різницю у відповідях між групою хлопців (19%) і групою дівчат (13%) при $f_{\text{ем}} > f_{\text{кр}}$, $p = 0,05$, яка вміщала такий компонент структури EQ, як «розуміння власних емоцій». Це дає підставу вважати, що для хлопців здатність до усвідомленого розуміння свого внутрішнього світу є більш вираженою, ніж у дівчат.

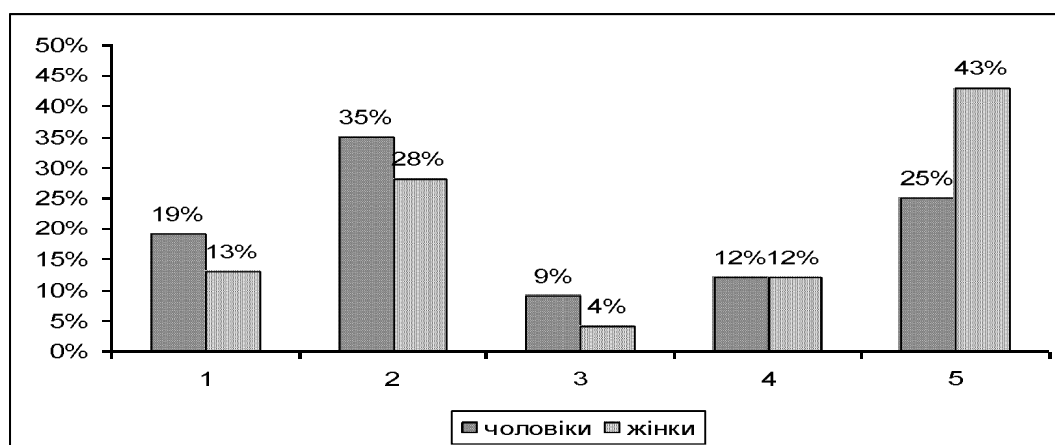

Рис. 1. Результати опитування старшокласників щодо структури EQ

Примітка: 1 – розуміння власних емоцій; 2 – самоконтроль і саморегуляція; 3 – розуміння емоцій інших; 4 – використання емоцій у спілкуванні та діяльності; 5 – усі варіанти правильні

Щодо такого компонента структури EQ, як «самоконтроль і саморегуляція емоцій», було виявлено статистичну різницю у відповідях між групою хлопців (35%) і групою дівчат (28%) при $f_{\text{ем}} > f_{\text{кр}}$, $p = 0,05$. Це дає змогу стверджувати, що хлопці більше здатні діяти виважено відповідно до ситуації, ніж дівчата. У хлопців, порівняно із дівчатами, значно вищі показники в регулюванні власної емоційної сфери, готовності до можливих невдач і несподіваних ситуацій. Висока емоційність дівчат є складовою ментальності української жінки, де така особистісна риса як емоційність сприймається більш позитивно в характеристиці жінок.

Стосовно такого компонента структури EQ, як «розуміння емоцій інших», було виявлено статистичну різницю у відповідях між групою хлопців (9%) і групою дівчат (4%) при $f_{\text{ем}} > f_{\text{кр}}$, $p = 0,05$. Водночас ідеться про низький рівень умінь старшокласників впливати на емоційний стан інших. Щодо компонента структури EQ, який інтегрував у собі всі варіанти відповідей: (розуміння власних емоцій, самоконтроль і саморегуляція емоцій, розуміння емоцій інших, використання емоцій у спілкуванні та діяльності) було виявлено статистичну різницю у відповідях між групою дівчат (43%) і групою хлопців (25%) при $f_{\text{ем}} > f_{\text{кр}}$, $p = 0,05$. Це свідчить про те, що в цілому дівчата глибше, ніж їхні ровесники

(хлопці) розуміють природу емоційних станів та їх значення в міжособистісній взаємодії.

Щодо питання «Як позитивні емоції впливають на діяльність та поведінку людини?» було виявлено статистичну різницю між групою хлопців (45%) і групою дівчат (33%) при $f_{\text{ем}} > f_{\text{кр}}$, $p = 0,05$ у позиціюванні позитивної відповіді. Щодо такої функції емоцій, як активізація діяльності, було виявлено статистичну різницю у відповідях респондентів (між групою дівчат (31%) та групою хлопців (22%)) при $f_{\text{ем}} > f_{\text{кр}}$, $p = 0,05$. Виходячи із цього, можна вважати, що емоції активізують навчально-пізнавальну діяльність та особистісну поведінку у двох гендерних групах. Водночас жоден із респондентів не відмітив негативного впливу позитивних емоцій на діяльність та поведінку особистості, що є свідченням вагомості емоційного стану, від якого залежить ефективність усієї її життєдіяльності.

Щодо питання «Як негативні емоції впливають на діяльність та поведінку людини?» було виявлено статистичну різницю у відповідях респондентів (між групою хлопців (9%) і групою дівчат (4%)) при $f_{\text{ем}} > f_{\text{кр}}$, $p = 0,05$ стосовно того, що емоції розслабляють діяльність і поведінку особистості. Найбільший відсоток ми отримали у відповідях у групах дівчат і хлопців щодо впливу негативних емоцій на діяльність із функцією їхнього гальмування та дезорганізації.

Питання «На які пізнавальні психічні процеси впливають емоції?» допомогло нам виявити статистичну різницю у відповідях респондентів (між групою хлопців (23%) і групою дівчат (16%)) при $f_{\text{ем}} > f_{\text{кр}}$, $p = 0,05$ щодо такого пізнавального психічного процесу, як мислення. Інакше кажучи, емоції більше впливають на мисленнєву активність у хлопців, ніж у дівчат.

Щодо впливу емоцій на інші пізнавальні психічні процеси було виявлено статистичну різницю у відповідях між групою дівчат (37%) і групою хлопців (25%) при $f_{\text{ем}} > f_{\text{кр}}$, $p = 0,05$, що інтегрувала в собі варіанти усіх відповідей: відчуття, сприймання, уява, мислення, мнемічні процеси. У цілому старшокласники виявляють значущість емоцій у формуванні вищих психічних процесів.

Стосовно питання зв'язку емоцій з успішністю життя особистості ми виявили найвищі показники щодо відповідей: контроль над власними емоціями (50% чоловіків; 51% жінок) і саморегуляція (34% чоловіків; 36% жінок), що є свідченням розуміння старшокласниками вагомості контролю та управління власними емоціями для розбудови міжособистісної взаємодії. У відповідях на питання «Які емоції, на вашу думку, превалюють у закоханих?» отримали такі результати: задоволення – 25% дівчат; 22% хлопців; радість – 31% дівчат; 30% хлопців. Виходячи із цього, для старшокласників емоційно-почуттєвий рівень є ваговою складовою ставлень до ровесників.

На питання «Які шляхи виходу із конфліктної ситуації ви обираєте?» було виявлено статистичну різницю у відповідях між групою хлопців (14%) і групою дівчат (8%) при $f_{\text{ем}} > f_{\text{кр}}$, $p = 0,05$, що вміщала в собі тактику відмежування та уникнення. Це, на нашу думку, є свідченням того, що хлопці займають більш пасивну позицію (відмежовану) у вирішенні конфлікту, ніж дівчата.

Щодо відповіді «Даю зрозуміти іншим, що поважаю їх вибір та думку, незалежно від ситуації, але своєї не зміню» було виявлено статистичну різницю

у відповідях між групою дівчат (46%) і групою хлопців (38%) при фем > фкр, $p = 0,05$. У цілому, для старшокласників уміння відстоювати власну позицію є вагомим складовим у вирішенні міжособистісних конфліктів. На питання щодо вміння відчувати настрій інших людей, значний відсоток склали відповіді на кшталт: за виразом обличчя, поглядом (61% дівчат; 58% хлопців). Таким чином, дівчата більш точно можуть оцінити невербальну експресію оточуючих, ніж хлопці.

Щодо питання, яке окреслювало розуміння управління власними емоціями, було виявлено статистичну різницю у відповідях «уміння стримуватись» (від негативних емоційних проявів) між групою хлопців (32%) і групою дівчат (38%) при фем > фкр, $p = 0,05$. Це дає підстави констатувати, що дівчата емоційніше реагують на життєві обставини, ніж хлопці, виявляючи при цьому більшу стриманість.

На другому етапі дослідження охоплювало результати методик: «Діагностика емоційних бар'єрів в міжособистісному спілкуванні» (В.В.Бойко), «Діагностика EQ» (Н.Холл), «Діагностика емоційної спрямованості особистості» (Б.І.Додонов), «ЕмІн» (Д.В.Люсін).

Так, за результатами методики «Діагностика емоційних бар'єрів у міжособистісному спілкуванні» В.В.Бойка ми виявили, що 47% хлопців і 57% дівчат вважають, що надмірні емоції ускладнюють міжособистісні відносини та заважають спілкуванню (22% хлопців; 21% дівчат).

За результатами методики «Діагностика EQ» Н.Холла представники чоловічої статі показали найнижчий рівень за шкалою «управління своїми емоціями» (56%), і відповідно високий рівень лише 7%, як і за шкалою «емпатія», де низький рівень склав 46%, у той час як високий рівень – 8%. За шкалою «розпізнавання емоцій іншими людьми» низький рівень склав 43%, а високий – 14%. Загалом, у вибірці хлопців домінує більше низький і середній рівні розвитку EQ.

Щодо категорії представників жіночої статі, то тут виявлено найнижчий рівень – 72% за шкалою «управління своїми емоціями» і лише 3% – високий рівень. За шкалою «самотивація» низький рівень склав 43%, у той час як високий рівень – 9%. За шкалою «емпатія», як і за шкалою «розпізнавання емоцій іншими людьми», найвище проявився середній рівень розвитку емоційного інтелекту (50%).

Згідно з інтегрованим показником емоційного інтелекту у старшокласників виражений низький рівень розвитку EQ. У хлопців він становить 54% – низький рівень; 44% – середній; 2% – високий. Близькими до вищезазначених показників хлопців є дані у дівчат (51% – низький рівень; 47% – середній; 2% – високий).

Щодо емоційної спрямованості за методикою Б.І.Додонова в представників чоловічої статі було виявлено за шкалою «альтруїстична спрямованість» такі показники: низький рівень – 18%; високий рівень – 40%. У той час, як їхні однокласниці показали результат низького рівня – 3%, а високого – 79%. Це є свідченням того, що дівчата більш емпатійні, співчутливі, ніж хлопці, і здатні розуміти життєві труднощі оточуючих.

Результати за шкалою «комунікативна спрямованість» показали, що 73% хлопців мають високий рівень комунікативної спрямованості, тоді як у дівчат високий рівень становить 52%. Інакше кажучи, представники чоловічої статі проявляють більшу зацікавленість до міжособистісного спілкування, виражають почуття симпатії, повагу іншим, тоді як представники жіночої статі надають перевагу більше вибіркового (чуттєво-емоційному) спілкуванню.

За шкалою «практична спрямованість» представники двох гендерних груп показали високий рівень практичної спрямованості (80% дівчат; 75% хлопців), що дає підстави вважати, що дівчата й хлопці докладають значних зусиль у досягненні мети. Результати за шкалою «пугнічна спрямованість» показали, що 2% хлопців мають низький рівень пугнічної спрямованості, тоді як 70% – високий рівень, що вказує на те, що вони надають перевагу ситуаціям, які пов'язані з небезпекою, ризиком, почуттям спортивного азарту.

Щодо категорії представників жіночої статі, то тут виявлені високі показники (70%) за шкалою «естетична спрямованість», у той час як низький рівень – 2%, що дає змогу зазначити, що в дівчат розвинене естетичне сприйняття навколишньої дійсності, домінує прагнення жити в гармонії з оточуючими та насолоджуватися прекрасним.

За шкалою «гедоністична спрямованість» було виявлено, що 3% хлопців мають низький рівень гедоністичної спрямованості, тоді як 71% – високий рівень. Відповідно у дівчат 1% – низький рівень і 80% – високий рівень. Виходячи із вищезазначеного, вважаємо, що старшокласники надають перевагу почуттям, які пов'язані із задоволенням потреб (у фізичному та психологічному комфорті).

За результатами опитувальника EQ Д.В.Люсіна за шкалою «розуміння емоцій інших» представники чоловічої статі показали низький рівень розуміння емоцій інших – 23% і відповідно високий рівень – 21%, тоді як представники жіночої статі – 15% низький рівень і 27% – високий, що є свідченням того, що в жінок більш виражена здатність розпізнавати емоції оточуючих та адекватно реагувати на їх прояви, ніж у хлопців. За шкалою «управління емоцій іншими» домінує середній рівень розвитку вміння управляти чужими емоціями у двох гендерних групах (22% – низький рівень і 41% – високий рівень), що є виявом того, що старшокласникам певною мірою вдається впливати на емоційний стан оточуючих, підтримувати їх у складних життєвих ситуаціях та зменшувати дію негативних емоцій. За шкалою «розуміння своїх емоцій» у хлопців виявлено середній рівень розуміння власних емоцій (31%) і тільки 12% – високий рівень, тоді як у дівчат – 28% – середній рівень і лише 3% – високий рівень. Це дає підставу вважати, що старшокласники недостатньо розуміють власні емоційні стани.

Результати за шкалою «управління своїми емоціями» показали, що у представників чоловічої статі низький рівень управління своїми емоціями виражений на 19%, високий рівень – на 18%, відповідно у представників жіночої статі – низький рівень на 27% і високий рівень – на 13%. Звідси, здатність управляти своїми емоціями в хлопців є більш вираженою складовою поведінки, ніж у дівчат. Хлопці більш схильні до «обмеженої емоційності» – контролю й мінімізації емоційної експресії.

Шкала «контроль експресією» показує, що 21% хлопців має низький рівень і 21% – високий, тоді як у 36% дівчат виражений низький рівень і 24% – високий, що свідчить про те, що у дівчат більш виражене вміння розпізнавати емоційну інформацію за експресією обличчя оточуючих та контролювати вираження своїх почуттів, ніж у хлопців.

Щодо міжособистісного аспекту EQ, то в представників чоловічої статі виявлено середній (40%) і високий рівень (16%), тоді як у представників жіночої статі середній рівень становить 34% і високий рівень – 25%, що характеризується тим, що жінки проявляють більший інтерес до емоційного саморозкриття з оточуючими, демонструють більшу емоційність і комфортність у міжособистісних взаєминах, ніж чоловіки.

Щодо внутрішньоособистісного аспекту EQ, то в хлопців представлений середній рівень (46%) і високий рівень (15%), відповідно у дівчат середній рівень – 35% і високий – 8%. Це можна пояснити тим, що хлопці проявляють кращу здатність у розпізнаванні власних емоцій, ідентифікації свого емоційного стану та вміють більше контролювати їхню інтенсивність.

Інтегрований показник EQ у двох гендерних групах виражений середнім рівнем розвитку з тенденцією до низького (у хлопців середній рівень ЗEQ – 42%, низький рівень ЗEQ – 18%, тоді як у дівчат середній рівень ЗEQ – 45%, низький рівень ЗEQ – 16%).

Висновки. Проведений теоретико-емпіричний зріз вищезазначеної проблеми показав, що в розвитку емоційного інтелекту старшокласників має місце фактор гендерної різниці. Звідси подальшу перспективу нашого дослідження вбачаємо в урахуванні заявленого фактора в розробці корекційно-розвивальної програми у форматі розвитку EQ в старшокласників.

1. Абраменкова В. В. Половая дифференциация и сексуализация детства: горький вкус запретного плода / В. В. Абраменкова // Вопросы психологии. – 2003. – № 5. – С. 103–120.
2. Алешина Ю. Е. Проблемы усвоения ролей мужчины и женщины / Ю. Е. Алешина, А. С. Волович // Вопросы психологии. – 1991. – № 4. – С. 125–131.
3. Берн Ш. Гендерная психология / Ш. Берн. – С. Пб. : Питер, 2001. – 265 с.
4. Говорун Т. В. Гендерна психологія : [навч. посіб.] / Т. В. Говорун, О. М. Кікінеджи. – К. : Академія, 2004. – 308 с.
5. Кирилина А. В. Гендер: лингвистические аспекты / А. В. Кирилина. – М. : Институт социологии РАН, 1999. – 180 с.
6. Мудрик А. В. Социальная педагогика : [учеб. для студ. пед. вузов] / А. В. Мудрик ; под ред. В. А. Сластенина. – М. : Академия, 1999. – 184 с.
7. Психологічна енциклопедія / авт.-упоряд. О. М. Степанов. – К. : Академвидав, 2006. – 424 с.